

Інформатика, інформатизація

УДК 007: 366.63

БАРАНОВ О.А., кандидат технічних наук,
лауреат Державної премії України у галузі науки і техніки

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТІВ, ПЕРЕДАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ЕЛЕКТРОННИХ КОМУНІКАЦІЙ

Анотація. Про вдосконалення правових механізмів використання електронних документів та електронного цифрового підпису за умови застосування електронних комунікацій та Інтернет-технологій.

Ключові слова: документ, електронний документ, електронний цифровий підпис, електронні комунікації.

Аннотация. Об усовершенствовании правовых механизмов использования электронных документов и электронной цифровой подписи при условии применения электронных коммуникаций и Интернет-технологий.

Ключевые слова: документ, электронный документ, электронная цифровая подпись, электронные коммуникации.

Summary. On the improvement of the legal mechanisms for the use of electronic documents and electronic digital signature with the application of electronic communications and Internet technologies.

Keywords: document, electronic document, electronic digital signature, electronic communications.

Постановка проблеми. Широке використання в процесі інформаційного обміну електронних повідомлень, тобто повідомлень які формуються, передаються і візуалізуються за допомогою комп'ютерної техніки, стало причиною виникнення дискусій з приводу визначення правового статусу таких повідомлень. Ця проблема загострилася останнім часом у зв'язку з включенням до законів, що регулюють цивільні правовідносини, новел, які дозволяють використовувати повідомлення, передані за допомогою електронних комунікацій, в тому числі і мережі Інтернет, в процесі укладання та реалізації договорів. Причиною виникнення правових проблем є особливості використання електронних комунікацій при передачі документів, які в даний час не одержали достатньої ідентифікації в науковій літературі. Все це зумовлює актуальність досліджень щодо визначення правових особливостей використання документів, що передаються за допомогою електронних комунікацій, зокрема за допомогою мережі Інтернет.

Метою статті є дослідження деяких правових особливостей використання документів, переданих за допомогою електронних комунікацій.

Виклад основного матеріалу. У Законі України “Про інформацію” в редакції 2011 року термін “документ” визначається так: документ – це матеріальний носій, який містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передача в часі і просторі [1]. Згідно з цим визначенням ми приходимо до абсурдної ситуації, коли до документів можна віднести електромагнітні хвилі або магнітні поля, оскільки вони є матеріальними носіями, за допомогою яких відбувається передача інформації в просторі та в часі. Звичайно ж, документ – це, насамперед, інформація, і тому можна погодитися з думкою В.Т. Савицького про те, що визначення документа, дане в стандарті 2004 року,

є найбільш вдалим в українській нормативній базі [2]. Однак і в цьому визначенні бракує найважливішої характеристики документів, що має велике значення для різних сфер, в яких використовуються документи. Мова йде про деякі ознаки, відомості про документ, які не стосуються його змісту і носять службовий, супутній характер, але які дозволяють однозначно ідентифікувати документ.

У російському державному стандарті дано наступне визначення терміна “документ” – зафіксована на матеріальному носії інформація з реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати [3]. Введення у визначення терміна “документ” категорії “реквізит” має велике практичне значення. Великий економічний словник дає таке визначення: реквізити документів (лат. *requisitum* – необхідне) – сукупність обов’язкових відомостей даних, передбачена діючими правилами або законом для документів, без яких вони не можуть служити підставою для здійснення операцій, відсутність яких позбавляє документ юридичної сили [4]. У відповідності до українського стандарту: реквізит (службового документа) – інформація, зафіксована в службовому документі з метою його ідентифікації, організації обігу та (або) надання йому юридичної сили [5]. По суті справи наявність реквізитів у документі дозволяє реалізувати систему документообігу в частині фіксації створення документів, їх реєстрації, обліку, передачі та зберігання.

На наш погляд, термін “документ” повинен формулюватися в широкому і вузькому розумінні. У широкому сенсі, *документ – це інформація, відображена за допомогою матеріального носія, основною функцією якого є її фіксація, забезпечення її зберігання і передачі для використання з метою реалізації прав та інтересів або певних повноважень*. У цьому випадку до документів можна віднести весь сучасний різновид: архівні, кіно- та фотодокументи, іконографічні та аудіодокументи, особисті та образотворчі документи тощо.

До документів у вузькому сенсі слід віднести ті з них, які встановлюють або підтверджують юридичні факти, а також відомості чи обставини, що мають юридичне значення. Таким чином, дамо наступне визначення терміна: *документ – це інформація, відображена за допомогою матеріального носія, основною функцією якого є її фіксація, забезпечення її зберігання і передачі з метою встановлення або підтвердження юридичних фактів, а також відомостей або обставин, що мають юридичне значення, з необхідними для цього реквізитами*.

В останні десятиліття тривають жваві дискусії щодо визначення терміна “електронний документ”. Результати цієї дискусії дуже важливі для найрізноманітніших сфер. Наприклад, визначення терміна “електронний посібник”, дане в російському та українському стандартах, спирається на визначення терміна “електронний документ” [6]. Д. Кирилюк вважає, що єдина відмінність між поняттями “документ” і “електронний документ” стосується вигляду матеріального носія, який використовується для фіксації його змісту (паперовий носій або електронний носій), а інші вимоги, які висувуються до документа на паперовому носії, повністю повинні виконуватися і для електронного документа [7]. Таку ж позицію займає і А.В. Шуваєв вважаючи, що електронний документ – це документ, який існує в електронній формі [8]. В українському стандарті дано визначення електронного документа як документа, інформація в якому представлена у формі електронних даних та для використання якого потрібні засоби обчислювальної техніки [9]. На думку М.М. Дутова, електронний документ – документ, інформація в якому представлена в електронній формі і включає обов’язкові реквізити документа, зокрема аналоги власноручного підпису [10, с. 8]. Досить обґрунтоване визначення електронного документа дано в роботі С.В. Собура, який визначає електронний документ як юридично значиму інформацію, зафіксовану уповноваженою

особою на електронному носії за допомогою засобів електронно-обчислювальної техніки у встановленій законодавством формі у вигляді електронних даних з обов’язковою можливістю візуалізації, яка містить обов’язкові реквізити [11, с. 36].

Це визначення має деяку надмірність. Крім того, воно має певні змістовні відмінності від традиційного визначення документа, що створює шкідливу ілюзію про наявність відмінності в їх правовій сутності. На наш погляд, методологічно правильним було б, якщо визначення електронного документа базувалося б на описі тільки його відмінностей, зумовлених використанням певних технологій для фіксації, забезпечення збереження і передачі інформації, а також для формування необхідних реквізитів.

Дамо визначення, на наш погляд, вільне від обговорених недоліків: *електронний документ – документ, фіксація, збереження і передача інформації якого відбувається за допомогою комп’ютерних технологій, що дозволяють представляти його у вигляді необхідному для сприйняття людиною.*

Проблеми невизначеності і анонімності осіб, що беруть участь в юридично значимих суспільних відносинах, у яких відбувається передача документів за допомогою електронних комунікацій, можуть вирішуватися за рахунок використання електронного цифрового підпису. Так Ф.Г. Бобрицька у своєму дисертаційному дослідженні робить висновок про те, що “в сфері відкритого, загальнодоступного електронного обміну даними для ідентифікації електронного документа застосовний тільки електронний цифровий підпис (далі – ЕЦП), завдяки якому створюється додатковий атрибут електронного документа, який, виконуючи функції власноручного підпису і будучи його електронним аналогом, відповідає наступним вимогам: неможливість підроблення, здатність до ідентифікації, незмінність і неможливість використовувати повторно його реквізити” [12]. Серед зазначених чотирьох вимог викликає подив вимога про неможливість повторного використання ЕЦП. Очевидно, автор мав на увазі не неможливість повторного використання ЕЦП його власником, а неможливість наявності одного і того ж ЕЦП у різних власників.

Особливості та призначення ЕЦП описує Р.О. Халіков вважаючи, що ЕЦП:

- являє собою реквізит електронного документа (далі – ЕД), в тому числі і електронного договору;
- призначений для ідентифікації власника сертифіката;
- призначений для захисту ЕД від підробки;
- призначений для встановлення факту відсутності спотворень в ЕД;
- представляє собою результат криптографічного перетворення [13].

У відношенні можливості ідентифікації власника ЕЦП висловлюються думки про можливі труднощі. На думку Н.Н. Лебедевої, відсутність норм, що унікально ув’язують електронний цифровий підпис з фізичною особою, може призвести до багатьох проблем правозастосовної практики. Так, якщо у третьої особи через якісь причини з’явиться можливість використовувати чужий ЕЦП, то відрізнити підробку підпису до анулювання ЕЦП буде неможливо [14, с. 82]. Ця загроза фальсифікації у використанні ЕЦП може бути реалізована найрізноманітнішими способами. Тому в правових системах різних держав проблему нейтралізації несанкціонованого використання ЕЦП вирішують по-разному: починаючи від презумпції, згідно з якою ЕЦП завжди належить особі, якій його видано, до побудови складних багаторівневих організаційно-технічних і правових систем, що дозволяють мінімізувати ризики несанкціонованого використання ЕЦП.

Крім того, досить широко дискутується проблема сфери застосування ЕЦП [15]. Не вдаючись у подробиці цієї дискусії, можна погодитися з думкою багатьох дослідників про те, що використання ЕЦП повинно бути легалізоване для всіх сфер, в яких допускається використання особистого підпису. За винятком випадків, коли

законодавство прямо передбачає присутність фізичної особи при проставлянні свого підпису або коли є пряма заборона на використання ЕЦП.

Внаслідок новизни введених в інформаційне право інститутів електронного підпису (електронного цифрового підпису) та електронного документа, досить часто у дослідників виникає спокуса необґрунтованих пропозиції деяких правових новел. Наприклад, саме тому виникають пропозиції законодавчого закріплення нового суб'єкта відносин, пов'язаних з використанням електронного підпису, – оператора електронного цифрового підпису. Один з ініціаторів такої правової новели Р.О. Халіков дає наступне визначення: “оператор електронного цифрового підпису – особа, уповноважена власником електронного цифрового підпису на підписання електронних документів від імені власника електронного цифрового підпису, на вчинення інших дій з використанням електронного цифрового підпису власника електронного цифрового підпису, а також на здійснення підтвердження дійсності електронного цифрового підпису в електронних документах, адресованих власникові електронного цифрового підпису” [16].

Уважний аналіз наведеного визначення дозволяє зробити висновок про те, що в цьому випадку по суті мова йде про добре відомий в цивільному праві інститут представництва, яке може здійснюватися на підставі закону, договору та довіреності. Зокрема, відповідно до частини третьої статті 244 ЦК України, під довіреністю розуміється письмовий документ, що видається однією людиною іншій особі для представництва перед третіми особами [17]. Безсумнівно, при вчиненні правочину від імені довірителя представником повинні бути підписані відповідні документи. Тому суб'єкт, якого називають оператором електронного цифрового підпису, – це тривіальний в сенсі цивільного права представник, який за дорученням довірителя може підписувати електронні документи своїм електронним підписом. Таким чином, необхідності введення надуманих суб'єктів відносин, пов'язаних з використанням електронного підпису, немає.

Наприкінці минулого століття в багатьох країнах з'явилися практично одночасно законодавчі акти з електронного цифрового підпису. Ми зупинимось тільки на міжнародних документах та на нормативних актах Євросоюзу.

У статті 7 Типового закону про електронну торгівлю викладено вимоги до підпису повідомлення даних, тобто інформації, підготовленої, відправленої, отриманої або збереженої за допомогою електронних, оптичних або аналогічних засобів, включаючи електронний обмін даними, електронну пошту, телеграф, телекс або телефакс, але, не обмежуючись ними [18]. Крім того, враховуючи той факт, що цифрові дані легко піддаються змінам, Типовий закон у статті 8 встановлює вимоги до збереження автентичності повідомлення даних. Типовим законом проголошується принцип технологічної нейтральності. У статті 3 сказано, що ніщо в ньому не застосовується таким чином, щоб виключати, обмежувати чи позбавляти юридичної сили будь-який метод створення електронного підпису, який задовольняє вимоги, зазначені в ньому, або іншим чином відповідає вимогам права, що застосовується.

Наприкінці 1999 року в Євросоюзі була прийнята Директива про правові рамки використання цифрових підписів у Співтоваристві, в якій дано визначення електронного підпису, під яким розуміються дані в електронній формі, що прикладені або логічно поєднані з іншими електронними даними та служать в якості методу для перевірки автентичності [19]. В англійському тексті Директиви використовується слово “authentication”, яке може бути перекладене і як “ідентифікація”, і як “встановлення відповідності оригіналу”. В Директиві дається визначення просунутого (вдосконаленого) електронного підпису, який виконує двоєдину функцію: ідентифікації особи, яка підписала документ, і забезпечення цілісності документа (його незмінності).

Особливо слід звернути увагу на те, що Директива вимагає від держав-членів Євросоюзу та Комісії спільної роботи з організації підтримки розвитку та використання пристроїв, що здійснюють верифікацію електронних підписів, у світлі рекомендацій щодо надійної верифікації електронних підписів.

Подальше узагальнення правових підходів до регулювання використання електронного підпису було здійснено в Типовому законі ЮНСІТРАЛ про електронні підписи, який орієнтований на використання в торговельній діяльності. При цьому термін “торговельна діяльність” в самому Законі трактується досить широко з тим, щоб він охоплював питання, що випливають з усіх відносин торгового характеру – як договірних, так і недоговірних [18].

Досить пильну увагу в Типовому законі приділено встановленню процедурних питань визнання іноземних сертифікатів та електронних підписів. Передусім у статті 7 Типового закону встановлюється, що при визначенні того, чи володіє (чи якою мірою володіє) сертифікат або електронний підпис юридичною силою, не враховуються:

а) місце видачі сертифіката або створення чи використання електронного підпису, або

б) місцезнаходження комерційного підприємства емітента або особи, що підписала.

Крім того, вважається, що електронний підпис, створений або який використовується, або сертифікат, виданий за межами приймаючої держави, має таку ж юридичну силу в приймаючій державі, як і електронний підпис, створений або який використовується, або сертифікат, виданий в приймаючій державі, якщо вони забезпечують по суті еквівалентний рівень надійності. При цьому при визначенні еквівалентності рівня надійності слід враховувати визнані міжнародні стандарти та будь-які інші відповідні фактори.

Таким чином, можна вважати, що європейське та міжнародне законодавство містять достатню кількість норм, що вичерпним чином регулюють процеси використання електронних підписів під час інформаційного обміну, у тому числі і з використанням електронних документів, на основі використання мережі Інтернет та інтернет-технологій. Результатом багаторічного європейського досвіду правозастосування нормативних актів у сфері використання електронних підписів є висновок про необхідність акцентування уваги на вирішенні проблеми визнання іноземних сертифікатів та електронних підписів. Цей висновок має настільки фундаментальне значення для майбутньої цифрової економіки Європи, що він знайшов відображення в трьох стратегічних європейських документах.

1. Цифровий порядок денний Європи [20]:

– *ключова дія 3*: у 2011 році запропонувати перегляд Директиви про електронні підписи з метою створення правової основи для транскордонного визнання і інтероперабельності безпечних систем електронної аутентифікації;

– *ключова дія 16*: запропонувати до 2012 року проект рішення Ради та Європейського парламенту для забезпечення взаємного визнання електронної ідентифікації і аутентифікації в рамках ЄС на основі інтернет-послуг ідентифікації доступних у всіх державах-членах ЄС (які можуть використовувати найбільш відповідні офіційні документи громадян – видані державним або приватним сектором).

2. Європейський план дій щодо електронного уряду 2011 – 2015 рр. [21].

Враховуючи центральну роль національних урядів у здійсненні цього плану дій, основною відповідальністю Європейської комісії є поліпшення умов для розвитку транскордонних послуг електронного уряду, що надаються громадянам і підприємствам незалежно від країни їх походження. Це поліпшення ґрунтується на виконанні таких умов, як забезпечення інтероперабельності електронних підписів та електронної ідентифікації. Ці послуги зміцнюють єдиний ринок, тому необхідно доповнити законодавство ЄС таким

чином, щоб сприяти збільшенню їх ефективності в областях, в яких ІКТ може поліпшити надання послуг, наприклад, таких як державні закупівлі, юстиція, охорона здоров'я, навколишнє середовище, мобільність і соціальна безпека; крім цього підтримують реалізацію громадянських ініціатив з використанням інструментів ІКТ.

3. Закон про Єдиний ринок [22].

Ключова дія. Законодавче забезпечення взаємного визнання електронних ідентифікації і аутентифікації на всій території ЄС і перегляд Директиви про електронні підписи.

Основна мета всіх цих документів полягає в тому, щоб зробити безпечною, безбар'єрною електронну взаємодію між підприємствами, громадянами і державними органами, тим самим підвищивши ефективність державних послуг та закупівель, надання різних послуг та електронної комерції (в тому числі у транскордонному вимірі).

Реальне правове регулювання відносин, пов'язаних із використанням електронних документів, в Україні було реалізовано лише після прийняття законів України “Про електронні документи та електронний документообіг”, “Про електронний цифровий підпис”. Відповідно зі статті 5 Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг”: електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [23]. При цьому склад і порядок розміщення обов'язкових реквізитів електронних документів визначаються законодавством.

Законодавець визначив тільки візуальну форму подання електронного документа. Під нею розуміється відображення даних, які він містить, електронними засобами або на папері у формі, придатній для прийняття його змісту людиною. Очевидно, це звужує сферу застосування електронних документів, які можуть бути зафіксовані у вигляді аудіо- та відеофайлів.

Порівняльний аналіз вимог до посиленого (кваліфікованого) сертифіката ключа, що визначені у Законі України “Про електронний цифровий підпис” та Директиві про правові рамки використання цифрових підписів у Співтоваристві [19], показує, що український закон не містить вимог щодо необхідності надання такої важливої та необхідної інформації:

- псевдонім сторони, яка підписує документ, що вказаний в якості такого;
- про просунутий електронний підпис акредитованого центру сертифікації ключів, що видав сертифікат.

Стосовно електронних документів та організації їх обігу в цілому українське законодавство відповідає вимогам міжнародних нормативних документів, у тому числі й європейських. Але з урахуванням особливостей правового регулювання вітчизняного паперового документообігу є ряд проблем, невирішеність яких є реальним бар'єром на шляху широкого використання електронних документів у різних сферах діяльності. Зокрема, це стосується змішаного використання електронних і паперових документів, що матиме місце досить тривалий період часу.

У законодавстві України визначено поняття “оригінал електронного документа” і “копія електронного документа”. Відповідно до статті 7 Закону України “Про електронні документи та електронний документообіг” оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним цифровим підписом автора [23]. У разі передачі електронного документу кільком адресатам або його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа, тобто має однакову юридичну силу. Електронна копія електронного документа засвідчується у порядку, встановленому законом.

Копією документа на папері для електронного документа є візуальне подання електронного документа на папері, яке засвідчене в порядку, встановленому законодавством [23]. Але законодавством України не визначено склад обов'язкових реквізитів копії електронного документа, не регламентовано правовий порядок посвідчення цих копій, а також не визначені суб'єкти цього порядку, що, безсумнівно, є важливим з точки зору надання юридичної сили копіям електронних документів.

Висновки.

Таким чином, для забезпечення ефективного використання електронних документів у всіх можливих сферах їх застосування за умови використання електронних комунікацій, зокрема й інтернет-технологій, на рівні закону необхідно:

1. Дати науково обґрунтоване визначення термінів “документ” і “електронний документ”.

2. Визначити правовий порядок засвідчення паперових та електронних копій електронних документів. При цьому вважаємо за доцільне в основу такого порядку покласти склад реквізитів для паперових копій документів, звертаючи особливу увагу на питання легітимного використання електронних цифрових підписів особами, які посвідчують паперові копії, і на порядок перевірки цілісності інформації електронного документа. Встановлення правового порядку засвідчення паперових копій електронних документів надасть можливість спрощення процедури оформлення документів, які відповідно до законодавства України є необхідними для реалізації прав і законних інтересів як юридичних, так і фізичних осіб.

3. Сформувати правову основу для міжсистемного (національних систем документообігу) та транскордонного визнання і інтероперабельності ЕЦП з метою забезпечення підтримки процесу взаємодії між юридичними та фізичними особами, громадянами та державними органами на основі використання електронних комунікацій в інтересах розвитку цінностей інформаційного суспільства.

Використана література

1. Про інформацію : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – С. 1480. – Ст. 313.
2. Савицький В.Т. Документ як базове поняття документального забезпечення управління / В. Т. Савицький // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 313-318. – Режим доступу : [//www.univer.km.ua/visnyk/920.pdf](http://www.univer.km.ua/visnyk/920.pdf)
3. ГОСТ Р 51141-98. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – Режим доступу : [//www.termika.ru/dou/docs/detail.php?ID=1658](http://www.termika.ru/dou/docs/detail.php?ID=1658)
4. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 2003. – 895 с. – Режим доступу : [//www.bank24.ru/info/glossary/?ch=%C0](http://www.bank24.ru/info/glossary/?ch=%C0)
5. ДСТУ 2732:2004. Національний стандарт України. Діловодство й архівна справа. – Режим доступу // www.law.leschishin.org/nor024.php
6. Бугайчук К. Л. Електронний підручник : поняття, структура, вимоги / К.Л. Бугайчук // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2011. – № 2. – Режим доступу : [//www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/2011_2/11bklpsv.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/2011_2/11bklpsv.pdf)
7. Кирилюк Д. Правові засади використання електронних розрахункових документів та електронних підписів в банківській діяльності / Д. Кирилюк // Юридичний журнал. – 2005. – № 5. – Режим доступу : [// www.justinian.com.ua/article.php?id=2036](http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2036)
8. Шуваев А.В. Электронный документооборот как аналог традиционного / А.В. Шуваев // Бизнес консультант. – 2008. – № 12. – Режим доступу : [//www.vk.com/note5760_193_11259442](http://www.vk.com/note5760_193_11259442)
9. Інформація та документація. Електронні видання. Основні види та вихідні відомості : ДСТУ 7157:2010. – [Чинний від 2010-01-07]. – К. : Держспоживстандарт України, 2010. – 18 с. – (Національний стандарт України).

10. Дутов М.М. Правове забезпечення розвитку електронної комерції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 “Господарське право; господарсько-процесуальне право” / М.М. Дутов. – Донецьк, 2003. – 17 с.
11. Собур С.В. Теоретичні підходи до визначення поняття “електронний документ” / С.В. Собур // Правова інформатика. – 2008. – № 4. – С. 32-36.
12. Бобрицкий Ф. Г. Гражданско-правовое регулирование использования электронной цифровой подписи при осуществлении банковских сделок : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03. / Ф.Г. Бобрицкий. – М., 2005. – 155 с. – Режим доступа : [//www.lib.ua-ru.net/diss/cont/223304.html](http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/223304.html)
13. Халиков Р.О. Правовой режим электронного документа : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р.О. Халиков. – Казань, 2006. – 189 с. – Режим доступа : [//www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201078](http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201078)
14. Лебедева Н.Н. Право. Личность. Интернет / Н.Н. Лебедева. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 232 с. – С. 82.
15. Леонтьев К.Б.. Комментарий к Федеральному закону об электронной цифровой подписи / К.Б. Леонтьев (постатейный). – М. : ООО “ТК Велби”, 2003. – 22 с. – Режим доступа : [//www.pravo.vuzlib.net/book_z1223_page_1.html](http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1223_page_1.html)
16. Халиков Р.О. Правовой режим электронного документа : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р.О. Халиков. – Казань, 2006. – 189 с. – Режим доступа : [//www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201078](http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201078)
17. Цивільний кодекс України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
18. Типовой закон об электронной торговле Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли / Типовой закон ЮНСИТРАЛ об электронной торговле и Руководство по принятию 1996 г. – ООН, Нью-Йорк, 2006. – 74 с. – Режим доступа : [//www.timer.dp.ua/databank/trading/electron_trading.htm](http://www.timer.dp.ua/databank/trading/electron_trading.htm)
19. Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community framework for electronic signatures // Official Journal L 013 , 19/01/2000. – P. 0012 – 0020. – Режим доступа : [//www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31999L0093:EN:HTML](http://www.eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31999L0093:EN:HTML)
20. A Digital Agenda for Europe Communication from the Commission to the European Parliament, Council, the European Economic and social Committee and the Committee of the regions Brussels, Brussels, 26.8.2010 COM(2010) 245 final/2. – Режим доступа : [//www.ec.europa.eu/information_society/digital-agenda/documents/digital-agenda-communication-en.pdf](http://www.ec.europa.eu/information_society/digital-agenda/documents/digital-agenda-communication-en.pdf)
21. Communication from the Commission to the European Parliament, Council, the European Economic and social Committee and the Committee of the regions. COM 2010/743. The European eGovernment Action Plan 2011-2015. Harnessing ICT to promote smart, sustainable & innovative Government. – Brussels, 15 December 2010. – Режим доступа : [//www.ec.europa.eu/information_society/activities/egovernment/action_plan_2011_2015/docs/action_plan_en_act_part1_v2.pdf](http://www.ec.europa.eu/information_society/activities/egovernment/action_plan_2011_2015/docs/action_plan_en_act_part1_v2.pdf)
22. Single Market Act. Communication from the Commission to the European Parliament, Council, the European Economic and social Committee and the Committee of the regions Brussels. – Brussels, 13.4.2011 COM(2011) 206 final. – Режим доступа : [//www.ec.europa.eu/internal_market/smact/docs/20110413-communication_en.pdf](http://www.ec.europa.eu/internal_market/smact/docs/20110413-communication_en.pdf)
23. Про електронний документ та електронний документообіг : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

~~~~~ * * * ~~~~~